

TÖBBNYELVŰSÉG ÉS KULTURÁLIS KÖLCSÖNHATÁSOK AZ ARANY HORDÁBAN

VÁSÁRY ISTVÁN

Az előadónak nem illik magyarázkodnia előadása címét illetően, mégis ezzel kezdeném. Először ugyanis a frappánsan rövid „Multikulturalizmus az Arany Hordában” címet szántam mondandóm tárgyának, de ezt a *multikulturalizmus* terminus áthallásai miatt elvettem. Ugyanis a multikulturalizmusnak van *leíró* és *normatív* jelentése. Az első mindössze arra utal, hogy egy társadalomban nyelvi és kulturális szempontból eltérő, különböző közösségek élnek, viszonylagos autonómiában és békében. Ez esetben több kultúra egymás melletti léte nem megszüntetendő, de nem is előmozdítandó állapot, tehát sem értéket, sem hátrányt nem tulajdonítanak neki. Ezt az állapotot nevezhetnénk akár kulturális mozaiknak is (a francia „la mosaïque culturelle” mintájára), de a magyar nyelvhasználatban ez sem igazán elterjedt. Ugyanakkor korunkban, a XX. század végétől napjainkig az első világ modern társadalmában, elsősorban a nagyméretű migrációk következtében, a multikulturalizmus politikai ideológiává vált sok helyen, mely a multikulturalizmust kívánatos állapotnak tartja, melynek fejlesztését és intézményesítését az államnak támogatnia kell. Nos, mondanom sem kell, hogy én a multikulturalizmust, — ha egyáltalán egyszer-számra veszem — annak első, leíró jelentésében fogom használni.

A XIII. század közepére a mongol hódítások nyomán a világtörténelemben ismert legnagyobb kiterjedésű szárazföldi birodalom jött létre. A mongol törzsek egyesítése után 1206-ban, miután Dzsingisz a mongol törzsi világ kánjává választották, elindult Mongólia területéről az a páratlan, nomád harcosokból álló harci gépezet, mely mindössze két nemzedék alatt, tehát az 1260-as évekre, megteremtette a Kínától a Kárpátokig, az egész eurázsiai kontinensen átívelő hatalmas Mongol Birodalmat. Hosszú időn át a történeti kutatás elsősorban a mongol hódítások katonai eseményeire összpontosított, s a legtöbb tanulmány arra a borzasztó pusztításra helyezte a súlyt, melyet a mongolok Eurázsia szinte minden államában és társadalmában okoztak. Csak később jelent meg az a felismerés, hogy mint minden hódítás, az elsődleges pusztítás után, pozitív hatásokat is elindíthat a társadalmakban, azáltal, hogy a legkülönbözőbb népeket, nyelveket és kultúrákat egy politikai testté fogván egybe, katalizálja és elindítja a politikai, gazdasági, technológiai és kulturális cserét a különböző civilizációk között. Ez történt a világtörténelem nagy birodalmaiban, a hellenizmus korában és a Római Birodalomban éppúgy mint, újkori példát véve, a Brit és az Orosz Birodalomban.

Az elmúlt évtizedekben a globalizmus és a multikulturalizmus jelenségei megteremtették azt a szemléleti keretet és érdeklődést, amely ezen legújabbkori jelenségek múltbeli, akár középkori analógiáit keresi és vizsgálja. Szinte természetes, hogy ugrásszerűen megnőtt az érdeklődés a mongol hódítások és a mongol kor irányában, melyben sokan a modernkori globalizmushoz kerestek és keresnek

középkori előképeket. Mikor David Morgan 2007-ben második kiadásban jelentette meg 1986-ban írt *The Mongols* c. kitűnő monográfiáját, szükségét látta, hogy „The Mongol Empire since 1985” címen egy fejezettel toldja meg művét,¹ melyben arról a robbanásszerű jelenségről számol be, részletes bibliográfia kíséretében, mely a Mongol Birodalom kutatásában következett be. Se szeri, se száma a jobbnál jobb tudományos kutatáson alapuló monográfiának és cikknek e témakörben, nem is említve most a kissé népszerűsítő, de egyébként kifogástalan munkákat. Dzsingisz kánról ma könyvet írni biztos siker a nyugati könyvpiacra, annak ellenére, hogy tucatjával készültek ilyen művek az elmúlt évtizedekben.

Csak az elmúlt tíz évben konferencia- és kötetcímeikként a következőket említhetjük: „Kulturákon átívelő kapcsolatok és cserék a pre-modern időkben” (1993), „Áru és csere a Mongol Birodalomban” (1997), „Az eurázsiai nomádok mint a kulturális változások közvetítői” (2006), „Dzsingisz kán, világrendszer elemzés és «pre-indusztriális globalizáció»” (2013), „Mobilitás és átváltozások: gazdasági és kulturális cserekapcsolatok a Mongol Euráziában” (2014)².

A székfoglaló előadás címében jelzett összehasonlító vizsgálatokat a két nyugati mongol állam, az Arany Horda és az ilkánida Irán esetében fogom elvégezni. Ezért célszerűnek látszik, hogy vizsgálódásunk idő- és térbeli kereteit már előljáróban pontosan meghatározzuk. A Kínától a Kárpát-medencéig húzódó hatalmas birodalom tényleges egysége már a kezdetektől csak fiktív volt, amennyiben Dzsingisz, majd a mongóliai központból uralkodó nagykáni utódai csak szakrálisan és jogilag fogták egybe a birodalom részeit, melyeket kezdetől fogva a nagykánnak jogilag, formálisan alárendelt Dzsingisz-leszármazottak igazgattak káni funkcióban. Azonban az utolsó, még minden részbirodalom (*ulus*) által elismert nagykán, a Dzsingisz-unoka Mönge kán 1259-ben bekövetkezett halála után az Ariq-Böke és Qubilai közti trónviszályok idején a birodalom ténylegesen *négy* alkotórészére vált szét. Keleten, Mongólia és Kína felett uralkodott a nagykáni cím viselője, Qubilai, aki rövidesen áttette Mongóliából székhelyét Kínába, ahol az első császára lett a kínai trónt elfoglaló mongol eredetű Jüan-dinasztiának. A mai Közép-Ázsia (Kelet- és Nyugat-Turkesztán egésze) a második Dzsingiszfi Csagatáj uralma alá került. A történeti Irán (azaz a mai Afganisztán, Dél-Kaukázus és a bagdadi kalifátus mezopotámiai területe), bizonyos korábbi mongol becsapások és rablóhadjáratok után csak 1258-ban, Bagdad véres elfoglalása és elpusztítása után lett végleg a mongoloké, a szintén Dzsingisz-unoka Hülegü vezetése alatt. Végül az 1241–1242-es nyugati hadjárat után (a magyar „tatárjárás” is ennek volt része) szerveződött birodalommá a Balhas-tótól a Kárpát-medencéig terjedő, főleg a füves pusztát magában foglaló hatalmas terület, mely a későbbiekben az orosz és európai szakirodalomban bevett Arany Horda elnevezés alatt lett ismert.

¹ DAVID MORGAN, *The Mongols*. Second edition. Oxford: Blackwell 2007, 181–206.

² JERR H. BENTLEY, *Old World Encounters: Cross-Cultural Contacts and Exchanges in Pre-Modern Times*. New York – Oxford: OUP 1993; THOMAS T. ALLSEN, *Commodity and exchange in the Mongol Empire*. Cambridge: CUP 1997; *Eurasian Nomads as Agents of Cultural Change*. Symposium Organised by the Institute of Advanced Studies, The Hebrew University of Jerusalem, Givat Ram Campus, 5–8 June 2006; NIKOLAY N. KRADIN, Chinggis Khan, world system analysis and preindustrial globalization. *Entelequia, revista interdisciplinar*, Núm. 15 (especial 2013), 169–188 (= <http://www.eumed.net/entelequia>); *Mobility and Transformations: Economic and Cultural Exchange in Mongol Eurasia*. Conference convoked by the Hebrew University of Jerusalem, June 29–July 1st 2014.

Mindkét mongol részbirodalom első korszaka alig több mint egy évszázadig tartott: az Arany Hordában az utolsó Batuida kán, Berdibeg 1359-es halála után húszéves trónharcok és anarchiát követően Dzsingisz leszármazottainak más ágai vették át a hatalmat, jöllehet az Arany Horda további szétbomlása a Kazáni, Krími Kánságra és a Nagy Hordára csak a 15. században következett be. A mongolkori Iránban Hülegü leszármazottai, az ilkánok 1335-ig uralkodtak, majd évtizedekig anarchia következett, mely korszakban a szintén mongol eredetű, de nem Dzsingiszida eredetű Dzsálájr-dinasztia került hatalomra. Jelen tanulmány mindkét mongol államot a 14. század közepéig vizsgálja meg a jelzett szempontok alapján.

Természetesen a Mongol Birodalom *hivatalos* nyelve a mongol lett minden meghódított területen, így Kínában, Közép-Ázsiában, Iránban és az Arany Hordában is. Azonban nem szabad elfelejtenünk, hogy a mongol írásbeliség a XIII. század elején rendkívül fiatal volt, s magának a birodalom kialakításának az adminisztratív szükségletei hívták életre. Közismert, hogy Dzsingisz hódításait békésen csak a turkesztáni ujugurok fogadták el 1206-ban, akik ekkor Belső-Ázsia talán legkultúraltabb népét alkották, s akik ekkor több évszázad óta már saját töröknyelvű írásbeliséggel rendelkeztek. A mongolok az írást az ujuguroktól vették át, s ujugur írástudók segédkeztek az írás adaptálásában a mongol nyelvre. Ez az ún. ujugur-mongol írás már nyolcszáz éve szolgálja a mongol kultúrát, a mai napig, annak ellenére, hogy a hivatalos cirill írás a szovjet időkben majdnem teljesen kiszorította a használatból. Az épphogy csak megszületett mongol írás szinte rögtön, már az 1240-es években olyan remek történeti munka hordozója lett, mint a kalandos sorsú s igazából csak a 20. században feltárt és értelmezett *Mongolok Titkos Története*, mely máig a mongol hódítások történetének egyedülállóan fontos történeti forrása.

Bár a mongol nyelv és írás a birodalom hivatalos médiuma lett, sohasem tudta helyettesíteni, még kevésbé visszaszorítani a helyi nyelveket, ugyanis a mongol hódítások nyomán létrejött birodalom *multikulturális* volt, amelyben a hódítók nyelvi kisebbséget alkottak. Nem véletlen, hogy 100–150 év leforgása alatt a mongol hódítók nyelve gyakorlatilag mindenütt eltűnt a hódított területeken, és használata a történeti Mongólia (a Mongol Felföld a mai Kínában fekvő belső-mongóliai területekkel együtt) területére szorult vissza. A mongolok, akárcsak az ideológia és vallások tekintetében, a nyelvi kérdésekben is gyakorlatias gondolkozásúak voltak. Bár saját világképüket és nyelvüket értékelték a legtöbbre, éles ellentétben a prozelitizáló nagy monoteista világvallásokkal és a modern nemzeti mozgalmakkal, sohasem akartak magukhoz asszimilálni egy idegen kultúrát sem. A mongol politikai uralom elfogadása elegendő volt számukra, s ebből fakadt az a gyakorlati feladat, hogy a meghódított népek és területek közigazgatását és adóztatását megszervezzék és uralmukat folyamatosan fenntartsák. Egy ilyen hatalmas területű, sok nyelvet és kultúrát egyesítő birodalomban, mint a mongol volt, jólképzett, nyelvekben is járatos hivatalnokokra volt szükség. Ez az igény aztán egyedülálló lehetőségeket teremtett a *tolmácsok* és *fordítók* számára. Ez a két foglalkozás a társadalom különböző területeiről érkező embereket szívott magába: kereskedőket és diplomatákat, soknyelvű utazókat és kalandorokat éppúgy, mint különböző hitvallások buzgó misszionáriusait és a kancelláriák titkárait és írnokait. Thomas Allsen találó elemzése

szerint a nyelvtanulás és nyelvismeret a mongol korban politikailag is hasznosítható tőke lett.³

A mongol kancelláriák megszervezésében, akárcsak az írás megteremtésében, az ujjur írnok-titkárok tevékenykedtek a birodalom egész területén, akiknek *bahšī* elnevezése is az ujjuroktól került át a mongolba. Míg az Arany Horda területéről egy mongol nyelvű dokumentumot sem ismerünk (a mongol oklevelek itteni feltűnő hiányának lehetséges okaira a későbbiekben még visszatérünk), addig a perzsiai mongol ilkánoktól számos ilyen maradt fenn, a legkorábbi Abaga kántól (1267), a legkésőbbi pedig már az ilkánokat követő, szintén mongol (de nem Dzsingiszida) Dzsalaírídaktól (Šayḥ Uvays, 1372). Az iráni ilkánok külpolitikájának érdekes emléke több, pompás kivitelű mongol oklevél, melyeket az ilkánok Szép Fülöp francia királyhoz intéztek. Köztük az egyik Argun ilkán levele 1289-ből, a másik Öljeitü ilkán levele 1305-ből. Utóbbinak külön érdekessége, hogy Buscarello de Ghizolfi génuai kalandor, aki több ilkánt kiszolgált nagykövetként, így Öljeitüt is, latin fordítást készített az oklevélről, melyet éppúgy a ilkáni vörös pecséttel láttak el.

De nemcsak a diplomáciai levelezésben használták az ujjur betűkkel lejegyzett mongol nyelvet, hanem belső adománylevelekben is. Ennek egy kései szép emléke Abū Sa‘īd ilkánnak egy AH 720/AD 1320-ban Šayḥ Badraddīn Abū Muḥammad Maḥmūd számára Sultāniyyé-ben kibocsátott oklevele.⁴

Itt kell röviden megemlékeznünk, a mongol nyelvű kancelláriák tárgyalásánál az okleveleken használt hitelesítő jegyekről, a pecsétékről és a hatósági táblákról. Mindkettő használata a mongol kancelláriákban egyértelműen kínai eredetű, így találó példát szolgáltat a mongolkori kulturális hatások vizsgálatához. A kínai pecséthasználat eredete a messzi múltba nyúlik vissza (Kr.e. 554-ből van az első adatunk a pecsétre), és az egész Távol-Kelet és Dél-Ázsia Kínától tanulta meg a pecséthasználatot. A mongolok is, Észak-Kína, majd az egész Középső Birodalom elfoglalása után, a kínai pecsétet átvették a mongol kancelláriák használatára. Ennek jellemzői a négyzetes forma, a rendkívüli nagyság (5–15 cm) és a vörös/piros szín használata. Az egész Mongol Birodalomban a káni pecsétetek ilyenek voltak, még a sajátos kínai írást és a pecsétfeliratok szövegét is megtartották, így például Gázán kán VIII. Bonifác pápának küldött 1302-ben kelt oklevelének pecsétjén kínai nyelvű szöveg található.⁵

Az Arany Horda területéről, létezésének első száz évében nem maradt fenn pecsét (mint ahogy mongol oklevél sem), de az ilkánoknál sokat figyelhetünk meg minden oklevélen. Egy-egy oklevélre akár öt-hat pecsétet is tettek, az összeragasztott papírszeleteket így hitelesítették. 1316-ig csak kínai nyelvű pecsétet használtak az

³ THOMAS T. ALLSEN, *The Rasūlid Hexaglot in its Eurasian cultural context*. In: *The Rasūlid Hexaglot: Fourteenth century vocabularies in Arabic, Persian, Turkic, Greek, Armenian and Mongol*. Edited with notes and commentary by P. B. Golden, translated by T. Halasi-Kun & P. B. Golden & L. Ligeti & Ö. Schütz, with introductory essays by P. B. Golden & Th. T. Allsen. Leiden – Boston – Köln: Brill, 25–48. — P. 35: “language learning and language competence became ... a political asset”.

⁴ F. W. CLEAVES, *The Mongolian documents in the Musée de Téhéran*. In: *Harvard Journal of Asiatic Studies* 16 (1953), 1–107; — ABU’L-‘ALĀ SUDĀVAR, *Barrasi-ye farmān-e oyghuri-ye Abū Sa‘īd Bahādur Ḥān va erṭebāt-e ān bā kašf-e yeki az ja‘lhā-ye tāriḥi-ye šafaviyye* [Abū Szaíd Bahádur kán ujjur oklevele és kapcsolata egy Szafavida történeti hamisítvány feltárásával]. In: *Nāme-ye Bahārestān* 11/12 (1389 [2010]), 197–210.

⁵ ANTOINE MOSTAERT – F. W. CLEAVES, *Trois documents mongols des Archives Secrètes Vaticanes*. *Harvard Journal of Asiatic Studies* 15 (1952), 419–506.

ilkánok, majd ujjur betűseket, végül, az iszlám terjedésével áttértek az arab betűs iszlám formulák használatára, de a négyzetes formát és a piros színt végig megőrizték. Az Arany Hordában is, ahonnan csak későbbi és török nyelvű okleveles anyagunkon találunk pecsétet, a felirat mindig kúfikus arab betűvel van készítve. A káni vörös pecsét neve mind a mongol, mind török nyelvben *al tamga* volt (mindkét szó régi török átvétel a mongolban).⁶

Egy másik kínai találmány, melyet átvettek a mongol államban, a *paizi* ‘hatósági tábla’ (mongolul és törökül *baysa*, perzsául *pāyza*). Ez egy hosszukás, lekerekített téglalap alakú lapos fémtárgy (arany, ezüst, réz, bronz, vas) volt, mely igen nagy méretekkel rendelkezett (25–30 cm x 8–10 cm), melyet az állami tisztségviselők és megbízottak övre függesztve viseltek. A *paizi* mindkét oldalán felírás volt található, mely szemben a pecsétek kínai írásos hagyományával, kezdettől fogva mongol nyelven készült. Ezek a hatósági táblák, melyek mindig a kán nevében voltak kiállítva, biztosították viselőik számára az egész birodalom területén a szabad mozgást, s hogy viselőik szabad beszállásolást, élelmezést és az utazáshoz nélkülözhetetlen lovakat vagy fogatot kapjanak mindenütt. Tehát a *paizi*, mondhatjuk, hogy az útlevel, a megbízó levél és a kiváltságlevél tulajdonságait egyesítette az egész birodalom területén.⁷ Legyakrabban a vörös pecsétes káni kiváltságlevél átadása együtt járt a további privilégiumokat biztosító *paizi* átadásával, s ezt a ténytet az oklevél *corroboratio*-része mindig meg is említi, pl. így “vörös pecsétes oklevelet és *paizi*-t adományoztunk”. A kínai szóra a mongol szövegekben ban a *gerege* / *gerige* szót használták,⁸ míg a törökben sohasem fordították le, csak a kínai alakot *baysa* formában törökösítették. Az Arany Horda területéről mindössze pár ilyen *baysa* maradt fenn, mindegyik ujjur írással készült mongol szöveg, melynek lakonikus tartalma a következő volt:

“Az örök ég erejéből, a nagy hatalom és kisugárzás védelméből. XY kán parancsa. Aki nem tartja tiszteletben, megöletik és meghal.”⁹

Mivel a *baysa* funkciója mindig ugyanaz volt, csak a kibocsátó kán személye változott, a szöveg ebben a sztereotip formában rögzült. Ez magyarázza, hogy török nyelvű fordítása később sem jött létre az Arany Hordában, így a birodalmi mongol hagyományt (az ujjur mongol ábécét és a mongol nyelvet) legszívósabban a *baysák* őrizték mind az Arany Hordában, mind a Hülegida Iránban. Más volt a helyzet a mongol eredetű Jüan-dinasztia Kínájában (1271–1368), ahol Kubiláj nagykán (ur. 1260–1295) elrendelte egy új, mongol hivatalos írás létrehozását, melyet aztán az udvarában tevékenykedő ‘Phags-pa tibeti buddhista szerzetes (1235–1280) készített el. Ez az ún. phagpa vagy négyzetes írás azonban igen rövidéletűnek bizonyult, mintegy száz esztendeig használták, de csak a keleti birodalom részeken, Kínában és Közép-Ázsiában.¹⁰ Az itt most bemutatott Jüan-kori *paizi* jól illusztrálja a korszak többnyelvűségét és többkultúrútságát: háromféle alfabétummal készült, két nyelven. A mongol nyelvű szöveg mind az ujjur írással, mind az új phagpa írással készült, míg

⁶ A négyzetes pecsétekre részletesen I. VÁSÁRY I., *Az Arany Horda kancelláriája*. Budapest: Kőrösi Csoma Társaság 1987, 50–59.

⁷ A *paizi*-kra részletesen I. N. TS. MÜNKÜYEV, A New Mongolian *P'ai-tzü* from Simferopol. In: *Acta Orientalia Hungarica* 31 (1977), 185–215.

⁸ F. W. CLEAVES, *Daruga and Gerege*. *Harvard Journal of Asiatic Studies* 16 (1953), 237–259.

⁹ VÁSÁRY I., *Az Arany Horda kancelláriája*, 63.

¹⁰ N. POPPE, *The Mongolian Monuments in ḥP'ags-pa Script*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz Verlag 1957 (Göttinger asiatische Forschungen VIII).

egy arab betűs perzsa mondat is jelzi, hogy a perzsa nyelvet *lingua franca*-ként egész Ázsiában, még Kínában is használták.

A Mongol Birodalom nyugati részein, tehát az Arany Hordában és az ilkánok Iránjában a mongol nyelvet beszélő hódítók a hódítás első percétől kezdve nyelvi kisebbségben voltak. Hiába volt az uralkodó rétegek mongol nyelve a legnagyobb presztízsű, első számú államnyelvként használt idióma, mind a két *ulus*ban figyelembe kellett venni a többségi nyelveket is. Ez az Arany Hordában a török nyelvek különböző változatait jelentette, míg Iránban a perzsa (fárszi) nyelvet, de utóbbi területen sem lehetett figyelmen kívül hagyni a lakosság jelentős része által beszélt és használt török nyelvet, hiszen az oguz-török nyelvet beszélő szeldzsukok Iránt a XI. században foglalták el és tették birodalmuk központjává és a XI–XII. században is folyamatos hullámokban érkeztek és telepedtek le a török (elsősorban oguz és türkmén) törzsek.

Míg a mongol írásbeliség az első mongol hódításokat követően az 1210-es években jött létre, az ujjur-törökök segítségével, addig a törökség ez idő tájt már nagymúltú, hosszú írásbeliségre tekinthetett vissza. A 6. században keletkezett a türk rovásírás, a 8. században pedig az ujjur alfabétum. Mindkettőn kiterjedt írásbeliség született meg, a türk rovásírásos szövegeket a VI–X. századból ismerjük, az ujjur írás pedig jócskán túlélte a mongol kort, egészen a XVII. századig használták a mai Kelet-Turkesztán területén. Ugyanakkor, s ez mostani tárgyunk szempontjából fontosabb, a mongol hódítások előtti két században (1000–1200), az iszlám keleti terjedése során, létrejött a Karahanida török dinasztia által uralt Közép-Ázsia területén egy igen kiterjedt iszlám-török írásbeliség, melyet részben arab, részben a régi ujjur ábécével írtak.¹¹

A mongol hódítások radikálisan megváltoztatták Belső-Ázsia etnikai határait, s az iszlám-török írásbeliségnek új központjai tűntek fel. Ilyen volt Hvárezm (Horezm), mely vagy egy évszázadig az Arany Horda uralkodóinak fennhatósága alá került. Itt jött létre és virágzott a XIII–XV. században egy új iszlám-török irodalmi nyelv, melyet a modern turkológia (nem kis részben a magyar Eckmann János kutatásainak következtében), *hvárezmi török*-nek nevez. A hvárezmi nem közvetlen folytatása a Karahanida irodalmi nyelvnek, hanem egy új “keveréke” a közép-ázsiai török nyelvjárásoknak. Különösen szókincse tér el a Karahanidától, amennyiben egy sajátos keveredik benne az oguz és kipcak lexikai elemek. Hangsúlyoznunk kell, hogy mind a Karahanida, mind a hvárezmi írásbeliség enlékei egy egységesített irodalmi nyelvet képviselnek, s nem igen tájékoztatnak a korabeli beszélt nyelv állapotáról. Ezzel szemben a szintén 13–14. századi Egyiptomban arab nyelven készített mameluk-kipcak nyelvtanok és szójegyzékek, valamint a szintén e korból származó páratlan nyelvi emlék, a Velencében őrzött *Codex Cumanicus* elsősorban az észak-nyugati törökségnek, tehát a kipcakoknak a nyelvi állapotáról adnak megbízható képet. Az

¹¹ Mindezekről a török írásbeliségekről jó tájékoztatást ad a *Philologiae Turcicae Fundamenta* (I–II.) két vaskos kötete. A Karahanida irodalomra I. R. DANKOFF, *Qarakhanid Literature and the Beginnings of Turco-Islamic Culture*. In: *Central Asian Monuments*. Ed. by Hasan B. PAKSOY. The Isis Press: Istanbul 1992, 73–80. Ebben a tanulmányában Dankoff meggyőzően bizonyítja, hogy Mahmūd Kāšgarī *Lugāt*-ja (1072–1074) és Yūsuf Ḥāṣṣ Ḥājib *Qutadḡu Bilig*-je (1069) óriás jelentőségű vállalkozások voltak egy új, iszlám-török írásbeliség (*adab*) megteremtésére, de a mongol kor után a török írásbeliség más utat követett, így a timurida és a nyugati török (oszmánli és azeri) irodalmi nyelv nem tekinthető a Karahanida irodalmi nyelv közvetlen folytatásának.

egész kelet-európai területen ekkor már két évszázad óta ezeket a kipcsak vagy kun-kipcsak nyelvjárásokat beszélték. A Középső-Volga vidékén pedig a 9. század óta éltek a bolgár-törökök, akik a 10. században iszlamizálódtak, de nem túl elterjedt török nyelvű írásbeliségüknek csak szórványos emlékei maradtak fenn.

Dzsocsi *ulus*ában, az általunk Arany Hordának nevezett területen tehát a mongol hódítások idején, 1236–1241-ben a lakosság túlnyomó többsége kipcsak-török (kis mértékben bolgár-török) nyelvjárásokat beszélt, s a kisebbségben levő tatárok vagy mongolok igen hamar, két nemzedék alatt teljesen beolvadtak nyelvileg Dašt-i Qipčaq török közegébe. Az egyiptomi mameluk történész al-‘Umarī (megh. 749 AH/AD 1348–1349) világosan leírja, hogy a tatárok (akik alatt itt természetesen a mongol hódítókat érti) teljesen beolvadtak a kipcsak népességbe.¹² Joggal tételezhetjük fel, hogy két nemzedékkel Batu kán hódításai után, tehát az 1280-as évekre (Mengü Temür kán uralkodásának utolsó éveiben) a mongol nyelv használata teljesen eltűnt az Arany Horda területein. Izgalmas kérdés, és nemsokára visszatérünk rá, hogy miért veszett ki a használatból a mongol nyelv viszonylag ilyen gyorsan, míg az ilkánida Iránban sokkal tovább volt forgalomban, mind hivatalosan, mind a köznapi használatban. Az Arany Horda területéről tehát, mint feljebb már említettük, a rövid és sztereotip szöveget tartalmazó hatósági táblákon, a *baysá*-kon kívül gyakorlatilag nem maradt fenn mongol nyelvű szöveg.¹³ Ez felvetheti a kérdést, hogy egyáltalán a mongol nyelv valamikor is használatban volt-e a nyugati mongol állam, az Arany Horda kancelláriáin?

S. Zakirov, A. Grigor’ev és mások szerint kétségkívül a mongol nyelv lehetett a közigazgatásban hivatalosan használt idióma, s csak később jelentek meg a török fordítások.¹⁴ M. Usmanov véleménye szerint azonban első perctől kezdve a török lehetett az Arany Horda hivatalos nyelve, melyet az egyiptomi mameluk állammal való levelezésben is használtak.¹⁵ A kérdés jelenlegi ismereteink szerint eldönthetetlen, mivel az Arany Horda első százharminc évéből egy eredeti oklevél sem maradt fenn. Az első eredetiben fennmaradt oklevél, Toqtamiš kánnak egy bizonyos krími birtokos Bek Hājjī részére kiállított privilégium levele, mely 782 AH/AD 1381-ből datált.¹⁶ Ezzel szemben a XIII–XIV. században készültek korabeli orosz, latin és olasz fordítások, melyek révén az elveszett eredeti okiratok nyelvére és jellengzetességeire pontos és fontos következtetéseket vonhatunk le. A középkori orosz egyház őrizte meg azon kiváltságleveleket orosz fordításban, amelyekben az aranyhordai kánok biztosítják az orosz egyház adómentességre vonatkozó privilégiumait. A latin és olasz fordítások pedig a 14. századból származnak, és a két krími olasz gyarmat, a velenceiek által birtokolt Tana és a génuaiak által igazgatott

¹² AL-‘UMARĪ, *Das mongolische Weltreich: al-‘Umarī’s Darstellung der mongolischen Reiche in seinem Werk Masālik al-abšār fī mamālik al-amšār* (kiad. ford. K. LECH), Wiesbaden 1965, 73 (arab szöveg), 141 (német fordítás).

¹³ Egy kivételtől eltekintve, erre I. N. POPPE, *Zolotoordynskaja rukopis’ na bereste*. In: *Sovetskoe vostokovedenie* 2 (1941), 81–87.

¹⁴ S. ZAKIROV, *Diplomatičeskie otnošenija Zolotoj Ordy s Egiptom (XIII–XIV vv.)*. Moszkva 1966, 65, 98, 100, 102, és *passim*; A. P. GRIGOR’EV, *Oficial’nyj jazyk Zolotoj Ordy XIV–XVI vv.* In: *Tjurkologičeskij Sbornik* 1977 (Moszkva 1981), 81–89.

¹⁵ M. A. USMANOV, *Žalovannye akty Džučieva Ulusa XIV–XVI vv.* Kazan 1979, 94–101.

¹⁶ V.V. GRIGOR’EV, *Jarlyki Toxtamyša i Seadet-Geraja*. In: *Zapiski Odesskogo Obščestva istorii i drevnostej* 1 (1844), 337–346 (338–339); I. N. BEREZIN, *Xanskie jarlyki II. Tarxannye jarlyki Toxtamyša, Timur-Kutluka i Saadet-Gireja*. Kazan’ 1851, 13–15. Az eredetit Szentpétervárott, az Orosz Tudományos Akadémia Keleti Kéziratok Intézetében (IVR RAN) őrzik, D-222 jelzet alatt.

Kaffa kiváltságait rögzítették; ezen értékes emlékeket a velencei és génuai levéltár őrzi.¹⁷ A szövegek alapos filológiai vizsgálata világossá teszi, hogy török eredetiből fordították őket,¹⁸ de ez csak azt jelenti, hogy a XIV. században a törököt használták az Arany Horda kancelláriáin. Mindössze egy korábbi, 1267-es keletű orosz fordítás van, melyet Mengü Temür kán bocsátott ki az orosz egyház számára, de ez a rövid orosz oklevél fordítás nem tartalmaz semmi utalást az eredeti nyelvre. Akárhogyan is van, természetesen nem kizárt, hogy az Arany Horda első évtizedeiben volt mongol nyelvű okleveles gyakorlat, de az jóval hamarabb eltűnhetett és áttértek a többségi török nyelv használatára. Mindenesetre, jóllehet a XIII. század végén a mongol birodalom különböző részein a helyi nyelvek mindenütt megjelentek hivatalos használatban is (mint például Iránban),¹⁹ ugyanakkor a mongol nyelvű okleveles gyakorlat egészen az 1360-as évekig eltartott, mikor már feltehetően a mongol elit régen nem beszélt mongolul (pl. Iránban még 1358-ban is bocsátottak ki mongol nyelvű oklevelet). Mindez felveti a fentebb már megpedzett kérdést, hogy miért tértek rá az Arany Hordában igen hamar a mongolról a törökre, míg Iránban ilyen sokáig kitartott a mongol nyelv használata. A kérdésre nincsen egzakt válasz, de azt hiszem nem járunk messze az igazságtól, ha úgy gondoljuk, hogy ebben a mongol és török kultúra közelsége játszott elsősorban szerepet. A mongolok által meghódított török népek ugyanannak a nomád, törzsi világnak voltak részei, mely Belső-Ázsia történetét a xiongnuk (ázsiai hunok) óta meghatározták. Rengeteg példánk van arra nézve, hogy török törzsek mongol nyelvre tértek át és mongol törzsek török nyelvre. A nyelvcsere ezen esetekben nem járt lényeges kulturális cserével, hiszen a török és mongol világ gazdasági, társadalmi, vallási és kulturális gyökerei nagyon közel voltak egymáshoz. Így az Arany Hordában a mongol etnikum eltörökösödése könnyedén és villámgyorsan, másfél-két nemzedék alatt végbement.²⁰ Ezzel szemben Iránban ahol egy több ezer éves iráni kultúrára és nyelvekre települt rá a mongol uralkodó elit, asszimilációjuk természetesen lassabban haladt. Ami végül is felgyorsította az iráni mongolok etnikai identitásának gyengülését, s végül feladáshoz vezetett, az az iszlám felvétele volt, ami a XIII–XIV. század fordulóján következett be.

¹⁷ L. DE MAS LATRIE: Privilèges commerciaux accordés à la république de Venise par les princes de Crimée et les empereurs mongols du Kiptchak. In: *Bibliothèque de l'école des chartes* 29/6. série, 4. Tome (1868), 581–595; C. DESIMONI: Trattato dei Genovesi col chan dei Tartari nel 1380–1381 scritto in lingua volgare. In: *Archivio Storico Italiano*, quarta serie, 20 (1887), 161–165. — Újabb monografikus feldolgozásuk: A.P. Grigor'ev – V.P. Grigor'ev: *Kollekcija zolotoordynskix dokumentov XIV veka iz Venecii*. St. Petersburg 2002.

¹⁸ I. VÁSÁRY, Immunity charters of the Golden Horde granted to the Italian towns Caffa and Tana. In: I. VÁSÁRY, *Turks, Tatars and Russians in the 13th–16th Centuries* (Variorum Collected Studies Series). Ashgate Publishing Ltd.: Aldershot, Hampshire – Burlington, VT 2007. No. XII (13 pp.). Az orosz fordítású káni oklevelekben (*xanskie jarlyki*) észlelhető török nyelvi nyomokról I. N. I. VESELOVSKIJ, Neskol'ko pojasnenij kasatel'no jarlykov dannyx xanami Zolotoj Ordy russkomu duxovenstvu. In: *Zapiski Russkogo geografičeskogo obščestva po otdeleniju etnografii* (Sbornik v čest' semidesjatiletija G. N. Potanina) 34 (1909), 527–532.

¹⁹ Rashīd al-Dīn a *Jāmi' at-tawārīkh* c. művében hét perzsa nyelvű oklevél szövegét közli, melyek Gázán kán kancelláriájában készültek az uralkodása alatti időben (1298–1304); ezeket I. A. A. ALIZADE (kiad.), Fazlullax Rašid-ad-din: *Džami at-tavarix* (Sbornik letopisej), III. kötet, Baku 1957, 426–432, 434–446, 466–476, 496–499, 510–517. — Öljeitü kánnak egy 1313. október 2-án (AH 713. ğumādā II 10) datált oklevelét I. M. SIOUFFI, Notice sur le cachet du sultan mogul Oldjaïtou Khodabendēh. In: *Journal Asiatique* 8 (9. série) 1896), 336–337; Abū Sa'īd két 1331-ban datált oklevelére I. A. D. PAPAŽIAN, Deux nouveaux iarlyks d'ilkhans. In: *Banber Matanadarani* 6 (1962), 297–399.

²⁰ Ezt a gondolatot, mármint, hogy az iráni mongolok nyelvileg "idegenebb" közegben mozogtak mint az Arany Horda mongol urai, akiknek alattvalói többsége török nyelvű volt, először Uszmanov vetette fel (M. A. USMANOV, *Žalovannye akty Džučieva Ulusa XIV–XVI vv.* Kazan 1979, 100–101).

A következőkben azt az, eddig nem kellő figyelemben méltatott jelenséget vizsgálom, hogy a mongol kori Iránban jelentős lélekszámú török népesség élt, akik egyfajta közvetítő szerepet játszhattak a mongol és iráni kultúra között. Közismert, hogy a szeldzsuk hódításokat követően a 11. századtól kezdve folyamatosan nagymérvű és szinte folyamatos török betelepülés zajlott le Iránban. Szeldzsukok, oguzok és türkmének egyaránt a török nyelvek délnyugati ágába tartozó nyelveket és nyelvjárásokat beszéltek, amelyekből később sarjadt ki az anatóliai török, oszmánli és azerbajdzsán írásbeliség. A közép-ázsiai eredetű szeldzsukok már muszlimként hódították meg Iránt, így kulturálisan, bár a politikai uralmat megszerezték Irán fölött, teljesen ők hódoltak be az iráni civilizációnak: a perzsa nyelv és kultúra minden elemét magukévá tették és pártolták. Ez azt jelenti, hogy a mongol korig Irán területén nem keletkezett török szöveg, az ott élő és katonaságban döntő szerepet játszó török etnikum ellenére. Mint láttuk, a mongol korról megjelent a mongol írásbeliség, és érdekes módon ezt követően az első szerény méretű török szövegek is feltűnnek Iránban. A mongolok hivatalos írásbeliségét és kancelláriai gyakorlatát ugyanis az ujugrok teremtették meg és ujugur titkárok és írkokok (*bitikči* és *baḥši*) segítségével vezettek be. Az ujugrok viszont egy keleti török irodalmi nyelvet használtak, mely részben a XI. században iszlamiszt Karahanida dinasztia iszlám-török írásbeliségének is alapjául szolgált. Nem csoda hát, ha az első Irán területén írott török szövegek az ilkánok korszakában kapcsolatban állnak a mongol kancelláriák működésével.

Hadd mutassak be egy ilyen dokumentumot, hogy érzékeltethessem ezen rövid török szövegek jellegét. Az oklevelet Amīr Ḥusain, Öljeitü kán egyik fő emírje, az uralkodói földbirtokok (mongol *inčü*) felügyelője bocsátotta ki 1305-ben. Az oklevél tartalma egy Tabriz és Ardabil tartományokban levő birtokot érint.²¹ Az oklevél a XIII–XIV. században a mongol utódállamokban dívó multikulturalizmus frappáns példája. Az oklevél maga perzsa nyelven készült, és a végén a kibocsátó pecsétjén ujugur betűs mongol szöveg található (*Üseyin-ü gerige belge* ‚Huszain biztosítéka és pecsétje‘). Az uralkodói négyzetes pecsétet, melyeket a ragasztott papírdarabok összeillesztésénél helyeztek el, kínai írással készülték. Végül, az oklevél hátoldalán egy rövid ötsoros ujugur betűvel írott keleti-török szöveg található, mely röviden összegzi a perzsa dokumentum tartalmát.

De érdekes módon nemcsak a mongol kancelláriai tevékenység mintegy melléktermékeként születtek török nyelvű szövegek, hanem önállóan is. Egyedülálló emlék például az észak-iraki Moszultól mintegy 30 kilométerre délnyugati irányban, a ninivei romokhoz egészen közel található szír-katolikus Mār Behnām kolostor török felirata, amelyre a kutatás eddig nem nagyon figyelt fel. Baydu ilkán rövid uralma 1295-ben a keresztény lakosság reményeinek feléledését, majd utóda Gázán trónraléptével, aki az iszlámot juttatta végső győzelemhez az iráni mongolok között, egyben elhalását jelentette. Baydu kán ugyanis megkísérelte, hogy a terjeszkedő iszlámnak ellenálljon, s ezzel kivívta magának a szír történetíró Bar Hebraeus dicséretét, egyesek meg, mint a velencei Marco Polo és a szír Hayton, már kereszténynek gondolták Baydut. Mikor a kán a szír Mār Behnām kolostornál járt, helyreállította a korábban a mongolok által lerombolt kolostor tulajdonjogát, és e jeles

²¹ A perzsa oklevelet kiadta, fordította és kommentálta G. HERRMANN, *Persische Urkunden der Mongolenzeit*. (Documenta Iranica et Islamica 2.) Wiesbaden 2004, 84–89 (25–35. táblák). — A török szövegre l. G. DOERFER, *Mongolica aus Ardabil*. *Zentralasiatische Studien des Seminars für Sprach- und Kulturwissenschaft Zentralasians der Universität Bonn* 9 (1975), 221–223.

látogatásáról egy hosszabb szír felirat és egy rövid török nyelvű emlékezik meg.²² A rövid török felirat szövege a következő:

Qidir Aliyas-ning qut-i alqış-i ilqan-qa bāg-lār qatun-lar-qa qon-zun ornaş-zun
„Khidr Ilyasnak a boldogsága és áldása szálljon és állapotjék meg az ilkánon, az urakon és úrnökön”.

Miért rendkívül érdekes ez a felirat és az előbb említett török nyelvű oklevél bejegyzések? Egyrészt azért, mert mutatja, hogy az ilkánok Iránjának kancelláriáiban működtek ujjur írnokok, sőt lehet hogy a mongol nyelvű oklevelek jó részét is ők állították ki. Másrészt az ujjur írnokok által használt török nyelv a keleti török irodalmi nyelv egy változata volt, s nem az Iránban a helyi oguz törökség által beszélt török nyelv. Az utóbbiból csak később, a mongol kor múltával emelkedik ki az iráni törökség sajátos irodalmi nyelve, melyet azerbajdzsán/azeri vagy iráni török (adzsemi török) terminussal illet a kutatás.

Még két jelenségre hívnám fel a figyelmet, melyek a mongol korszak hatását mutatják Iránban, de mindkettő jóval túlélte a XIII–XIV. századot. Az egyik jelenség egy kancelláriai formulára vonatkozik. A mongol oklevelek formuláriuma ujjur alapokon nyugodott, így a jól ismert bevezető szavak a káni okleveleken, melyek a káni parancsot voltak hívatottak kifejezni. Az *üge manu* ‚szavunk’ formula törökül *sözüm(üz)*-nek hangzott. Ha nem az uralkodó, hanem egy magas rangú tisztségviselő bocsátotta ki az oklevelet 1305-ben, a formula így változott: „X (a kán neve) parancsára, Y (a kibocsátó főrangú személy) szava”. Például: *Abū Sa‘īd Bahādur hān yarliġindin, Čoban sözi* ‚Abū Sa‘īd parancsára, Čoban szava”.²³ Ez a formula annyira berögződött a kancelláriai gyakorlatban, hogy a mongol nyelvű kancelláriák eltűnése után a perzsa nyelvű okiratokban hosszú ideig még használták a *sözüm(üz)*-formulát, a Qara-qoyunlu (ca. 1375–1468), Aq-qoyunlu (1378–1508), és Timurida (1370–1506) dinasztiák korszakában is a XV. század végéig.²⁴

A keleti török hatás másik szemléletes példája a tizenkétéves állatcikluson alapuló naptár használata. A végső soron kínai eredetű zodiacus-naptár az ujjuroknál már a VIII. század óta ismert volt. A mongolok a kínai kalendáriumnak ezt a török változatát kölcsönözték az ujjuroktól és mindenütt bevezették a meghódított területeken.²⁵ A kínai–ujgur naptár bevezetése és használata Iránban az egyik kifejezője volt a mongol uralomnak, annak a ténynek, hogy Irán új urai nem az iszlám műveltség bástyái mögül érkeztek, hanem műveltségük egy-egy elemét Távol-

²² BERTOLD SPULER, *Die Mongolen in Iran. Politik, Verwaltung und Kultur der Ilchanzeit 1220–1350*. Leipzig 1939 (4. bőv. kiadás: Berlin 1985), 219. A szír és török szöveg kiadása: AMIR HARRAK (co-authored with NIU RUJI), *The Uighur Inscription at the Mausoleum of Mar Behnam, Iraq*. *Journal of the Canadian Society for Syriac Studies* 4 (2004), 66–72. — Az ujjur betűs török nyelvű feliratról fénykép eddig nem jelent meg a szakirodalomban, A. HARRAK cikkében sem, ezért rövidesen publikálom azokat a felvételeimet, melyeket az iraki háború előtti utamon, 2002 tavaszán készítettem a helyszínen.

²³ Čoban emír oklevele Abū Sa‘īd ilkán nevében, 1321. április 13 (AH 721 rabī‘ I 14): HERRMANN, *Persische Urkunden* 90.

²⁴ H. BUSSE, *Untersuchungen zum islamischen Kanzleiwesen an hand türkmenscher und safawidischer Urkunden*. Kairo 1959, 30–31, 148, 151, 154, 162, 171; L. FEKETE, *Einführung in die persische Paläographie. 101 persische Dokumente* (Aus dem Nachlass des Verfassers herasugegeben von G. Hazai). Budapest 1977, 64, 72.

²⁵ Minderről részletesen tájékoztat monográfiájában: L. BAZIN, *Les systèmes chronologiques dans le monde turc ancien*. Budapest – Paris 1991, 209–357, 385–412.

Keletről hozták magukkal. A tizenkét állatciklus éveinek nevét mongolra fordították, de a török nevek is használatban voltak. Például Rašīd al-Dīn történeti művében 54 alkalommal fordulnak elő az állatciklus nevei, ebből 26-szor török nevükön és 34 alkalommal mongol nevükön szerepelnek, míg 13 alkalommal nem lehet pontosan meghatározni, hogy a név török vagy mongol eredetű-e, mivel az elnevezés mindkét nyelven ugyanúgy hangzott (pl. *lu* ‚sárkány’ törökül és mongolul is). A hónapneveket viszont csak török formáikban használták. A mongol kor múltával a török–mongol állatévек használata, bár némileg szűkebb körben, megmaradt, és a muszlim hidzsra dátumok mellett egészen a Kádzsár-korszak végéig (1781–1925) rendszeresen feljegyezték őket.²⁶

A török elem jelenléte és szerepe az iráni mongol kancelláriákban és az állatciklus bevezetésében játszott szerepük, mind azt bizonyítja, hogy a mongol uralom sok esetben a törökök kulturális pozícióit erősítette meg Iránban (melynek fogalmába ez idő tájt Azerbajdzsán és Kelet-Anatólia éppúgy beleértendő). Nem lehet hát véletlen, hogy az iráni mongolok többsége az iszlámra való áttérésük után a XIV. században nem perzsává vált, hanem a kulturálisan hozzá közelebb álló törökségbe olvadt be. A mongol hódítás tehát nem vetett véget Irán szeldzsuk uralommal kezdődő török korszakának, sőt, a mongol korszakot (1257–1335) követően a török hatás ismét felerősödött és egészen a Kádzsár korszak végéig, 1925-ig tartott.

A Gázán kán által indított iszlamizáció következtében a mongol nyelv nemcsak a hivatalokból húzódott vissza, hanem a mindennapok nyelvhasználatából is, míg a XIV. század közepére a mongol hódítók egykor nagy tekintélynek örvendő nyelve teljesen eltűnt, maga után hagyva egy vaskos jövevényszó réteget a perzsa nyelvben, melyről Gerhard Doerfer nagy monográfiájának első kötete nyújt kimerítő és alapos tájékoztatást.²⁷ Nemrég pedig Peter Martinez mutatott rá egy rendkívül érdekes nyelvi jelenségre egy cikkében, melyben a Közel-Kelet nyelvi váltásainak kérdését vizsgálta a legszélesebb összefüggéseiben.²⁸ Martinez szerint a perzsa argó tele van mongol (és török) szavakkal, mely egyértelműen azt jelzi, hogy a mongol uralom hanyatlásával együtt a mongol nyelv társadalmi státusza is lehanyatlott, sőt idővel a mongol szavakat a közönségességgel asszociálták és alacsony stílusértéket tulajdonítottak nekik. (Jó analógiaként említhető a magyar olvasó számára az a tény, hogy a dualizmus korában tömegével került a magyar köznyelvbe alacsony stílusértékű német szavak, mint pl. *sparherd*, *smarni*, *bestek* stb., melyek mára vagy kihaltak, vagy a szókincs perifériáján tengődnek. Hasonlóan, a magyar argóba nagyszámmal kerültek be jiddis és cigány szavak, azaz két, hagyományosan alacsony társadalmi presztízsű csoport nyelvének elemei.) A fenti folyamat első lépcsőfokát ábrázolhatja Pūr-i Bahā (megh. kb. 1284) híres perzsa verse, melyben a szerző a mongol és török szavak túlburjánzó használatával sajátos exotikus légkört teremtve idézi fel a mongol hódítók már eltűnőben levő világát.²⁹

²⁶ Az állatciklus használatára a mongol kori Iránban l. CHARLES MELVILLE, The Chinese Uighur animal calendar in Persian historiography of the Mongol Period. *Iran* 32 (1994), 83–98.

²⁷ GERHARD DOERFER, *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*, I–IV. Wiesbaden 1963–1975.

²⁸ PETER MARTINEZ, Changes in chancellery languages and language changes in general in the Middle East with particular reference to Iran in the Arab and Mongol periods. *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 7 (1987–1991), 103–152.

²⁹ VLADIMIR MINORSKY, Pūr-i Bahā's 'Mongol' Ode (Mongolica 2.). *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 18 (1956), 261–278.

A két mongol állam érem kibocsátása és az éremfeliratok szintén jó anyagot szolgáltatnak a nyelvi és kulturális diverzitásra. A hivatalos mongol nyelv használata ugyanis nem korlátozódott csak a kancelláriákra: mind az aranyhordai kánok, mind az ilkánok és az utánuk jövő Dzsalaírda uralkodók által veretett érmék feliratain rendre megjelennek az ujjur betűs mongol szövegek és formulák. Az Arany Horda területéről két példát mutatok be. Az egyik Töle-Buqa kánnak (AH 686–689/AD 1287–1290) a régi krími fővárosban, Qırım-ban veretett datálatlan érméi, melyek egyik oldalán ujjur betűkkel van felírva a kán neve.³⁰ A másik Toqtu kán ezüst dirheme, melyet AH 710/AD 1310–11-ben vertek az aranyhordai fővárosban, Szarájban (*Saray al-mahrūsa*), egyik oldalán a kibocsátó kán Toqtu neve a mongolos *Toqtaya* formában, ujjur betűkkel írva.³¹

Az iráni ilkánok érméin, Abakától kezdve Gázánig, egy hosszabb mongol szöveg jelenik meg a következő sztereotip mongol formula formájában: *Qayan-u nereber (XY) deletgegüüg-sen* 'a kágán nevében XY verette'.³² Egy példán bemutatva nézzük meg, a fent már említett, 1295-ben félévig uralkodó Baydu kán nevével kibocsátott ezüst érmen. Az érmet az ilkánida fővárosban Tabrizban verték, és az érem egyik oldalán a kibocsátó kán neve, a fent idézett ujjur betűs mongol formulában: *Qayan-u nereber Baydu-yin deletgegüüg-sen* „A kágán nevében Baydu verette”, alatta Baydu neve arab betűkkel, a hátlapon pedig a muszlim hitvallás, a *šahāda* arab szövege: *lā ilāha illā 'llāhu Muḥammad rasūlullāhi* „egy az Isten és Mohamed az ő prófétája”.³³

Gázán iszlámra térése és széleskörű reformjai után (1301) azonban ez a mongol formula eltűnik az érmékről. Mind az Arany Horda, mind az ilkánida Irán érméin egyre nagyobb helyet foglalnak el az iszlám érmekre jellemző arab nyelvű formulák, s a XIV. században gyakorlatilag csak a kán nevét írták (azt sem mindig) az arab mellett ujjur betűvel is.

Mindazok mögött a nyelvi és kulturális jelenségek mögött, melyekről eddig szóltunk, kimondatlanul is ott van a vallás és jog kérdése, amely a világkép és világfelfogás meghatározó eleme. Nem tehetjük meg, hogy befejezésül, ha csak villanásszerűen is, ezekről ne ejtsünk pár szót. Mikor a mongolok megjelentek a történelem színpadán, az általuk elfoglalt közép-ázsiai és közel-keleti területek többségén az iszlám volt az uralkodó vallás, sőt a XIII. század előtti századokban élte az iszlám civilizáció első fénykorát. Az iszlám diadalmas világnézet, az evilági győzelemre szocializált vallás, a muszlimok csak államalkotó és uralkodó népekként tudják magukat jól érezni és egyáltalán elképzelni. A Közel-Kelet és Hispánia meghódított területein a keresztény és zsidó népesség ugyan viszonylagos autonómiát élvezett, de deklaráltan másodrendű alattvalók voltak. Éppen ezért volt feldolgozhatatlanul nehéz tudomásul venni, hogy egy barbár és pogány hódító, a mongolok 1258-ban elfoglalták és feldúlták a kalifátus központját, Bagdadot és a muszlim népeiséget szinte kivétel nélkül mindenütt maguk alá vetették. Azon kevés területen, mely nem került mongol fennhatóság alá, így a mameluk területeken vagy Indiában, a muszlim írástudók (Ibn Taymiyya Szíriában és Juzjānī Indiában) élesen elítélték a mongolok barbár hódításait és a mongol hit- és jogrendszert, a jaszakot vagy jaszát (*yasaq/yasa*) összeegyeztetetlennek tartották az iszlám joggal, a sariával (*šarī'a*). A mongolok meghódította muszlim területeken persze nem lehetett nem

³⁰ <http://www.zeno.ru/showgallery.php?cat=8572>.

³¹ <http://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=10976>.

³² Ezekről az érmékről részletesen l. ÖMER DILER, *Ilkhanids. Coinage of the Persian Mongols*. Istanbul 2006 és a „www.zeno.ru” adatbázist az interneten.

³³ <http://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=28685>.

tudomásul venni az új urak jelenlétét, és a XIII–XIV. század két legnagyobb perzsa történétírója, Juvaynī és Rašīd al-Dīn már az új mongol urak apologetájaként működött: az iszlámot és a mongol uralmat próbálták kibékíteni saját lelkükben és történeti műveikben egyaránt. De nem kellett sokáig várni, mert két-három nemzedék alatt, a XIII. század végéig lezajlott az a jól ismert folyamat, melynek klasszikus megfogalmazását a római–görög viszonylatban így írta le Horatius:

*Graecia capta ferum victorem cepit et artes / Intulit agresti Latio ...*³⁴

„Durva legyőzőjén győzött a levert Görögország, s pór népét Latiumnak művészetre kapatta” (Muraközy Gyula fordítása).

Magyarán szólva a Dzsingiszida ház és a mongol nomád főúri réteg felvette az iszlámot és attól kezdve harci erényeiket az iszlám nevében és védelméért csillogtatták. Iránban a XIII. század végére, Gázán kán uralkodói aktusa révén került az iszlám az államvallás szerepébe, az Arany Horda területén pedig Berke kán (ur. 1257–1266) és mások kezdeményei után Özbek kán (ur. 1313–1341) alatt lett csak államvallássá. A fáziskésés az Arany Hordában nyilván annak köszönhető, hogy az ottani meghódított török népesség többsége (a volgai bolgár területet kivéve) még egyáltalán nem vagy csak felületesen volt iszlamizálva, míg Iránban az iszlám mind a perzsa, mind a betelepült oguz-török népesség révén már hosszú évszázadok óta az iszlám civilizáció szerves része volt, így itt a kisebbségben levő hódítók vallási és kulturális beolvadása sokkal gyorsabban zajlott le. De a mongolok, ha muszlimok lettek is, őseik sok-sok hagyományáról és szokásáról még hosszabb ideig nem tudtak és nem is akartak lemondani. Azaz az alapító Dzsingisz kán által szentesített mongol hit- és jogrendszert, a jaszakot vagy jaszát (*yasaq/yasa*) lényeges elemeiben nem adták fel. Elsősorban Dzsingisz családjának, az ún. „arany ág”-nak (*altan uruy*) az univerzális világuralomra való igénye végig fennmaradt, s ez jóval túlélte a mongol utódállamok XIV. századi bukását. A muszlim Közép-Ázsiában, a Kazak Pusztától Buharáig, Híváig, és Kokandig, egészen a XIX. századig, a terület részleges, majd teljes orosz bekebelezéséig a politikai hatalom legitimitációját, azaz a uralkodásra szóló mennyei mandátumot egyedül Dzsingisz kán törökké és muszlimmá vált leszármazottai biztosíthatták.³⁵

³⁴ Epist. II.1.156–157. In: *Horatius Restitutus: or The Books of Horace* (ed. JAMES TATE). London 1837².

³⁵ A székfoglalón felhasznált és bemutatott prezentáció elérhető és megtekinthető az alábbi webhelyen: http://prezi.com/khio8ukfwavr/?utm_campaign=share&utm_medium=copy&rc=ex0share.